

Marina Pretković

Tvornica „Nada Dimić“ u Zagrebu – povijesni pregled, problemi zaštite i mogućnosti revitalizacije

Marina Pretković
HR – 10 000 Zagreb, Palmotićeva 28

UDK: 725.025.3(497.521.2)
725:677(497.521.2)
Pregledni rad/Subject Review
Primljen/Received: 2. 6. 2015.

Ključne riječi: tvornica „Nada Dimić“, tvornica „Penkala“, zagrebačka industrijska baština, zaštita, revitalizacija
Key words: „Nada Dimić“ Factory, „Penkala“ Factory, Zagreb industrial heritage, protection, revitalisation.

Tvornica „Nada Dimić“ važan je primjer zagrebačke industrijske baštine, koji se nalazi u samom središtu grada, no danas predstavlja još jedan u nizu zapuštenih i zanemarenih gradskih prostora, koji propada i čeka svoju prenamjenu. U radu se iznose podaci dobiveni arhivskim i terenskim istraživanjem povijesti tvornice „Nada Dimić“ s ciljem da se prikaže tijek njene izgradnje, pregradnje i nadogradnje, kao i njeno današnje stanje. Tvornica se potom razmatra u okviru zaštite zagrebačke industrijske baštine te se propituju mogućnosti, odnosno prepreke njene revitalizacije.

1. POVIJEST IZGRADNJE I DJELOVANJA TVORNICI „NADA DIMIĆ“

Od izgradnje do danas tvornica „Nada Dimić“ doživjela je mnoge promjene – pregradnje, nadogradnje, različite pripadajuće novogradnje uz glavnu zgradu tvornice, a mijenjala joj se i namjena te investitori, arhitekti i graditelji. U poglavlju su sažeto navedene promjene grupirane u nekoliko vremenskih i razvojnih faza koje su određene prema najvažnijim građevnim i namjenskim promjenama na građevini. Cijeli se kompleks sastojao od glavne tvorničke zgrade, zgrade za radnike te manjih gospodarskih i pomoćnih objekata u dvorištu¹ čiji su se broj, veličina i položaj mijenjali kroz povijest prema potrebama tvorničkog pogona. U ovom članku fokus je usmjeren samo na glavnu tvorničku zgradu i pripadajuću zgradu za radnike, koje na istome mjestu stoje od izgradnje kompleksa do danas.

1.1. Hönigsberg i Deutsch – prvi arhitekti tvornice „Penkala“ (1910. – 1919.)

Prvi nacrti za izgradnju tvornice „Penkala“ olovaka investitora Edmunda Mostera i Druga izrađeni su u studenom 1909. godine od strane projektantskog poduzeća Hönigsberg & Deutsch, zaslužnog za velik broj objekata donjogradske arhitekture.² U veljači 1910. godine izradili su nove nacрте s preinakama prema kojima se izvodila gradnja tvornice. Lokacija novogradnje bila je predviđena na ugaonoj parceli između Baroševe ulice (danas Branimirove) i Novo osnovane ulice (danas Erdödyjeve). Već u okviru „Regularnog nacрта grada Zagreba“ inženjera Milana Lenucija iz siječnja 1910. godine (sl. 1), ta je ugaona parcela označena kao privatno vlasništvo poduzetnika Edmunda Mostera³ i time rezervirana za budući projekt planirane tvornice. Nacrti za novogradnju tvornice „Penkala“ olovaka obuhvaćaju prikaze situacije (sl. 2), pročelja iz Baroševe i Novo osnovane ulice (sl. 3), tlocrte podruma, prizemlja, 1. i 2. kata, kao i njihove presjeke, te pročelje, tlocrt i presjek pripadajućih objekata – spremišta ulja, acetona i celuloida te kupališta.⁴ Prilikom izvedbe novogradnje napravljene su određene manje preinake u prostornome rasporedu pojedinih katova vidljive na nacrtima provedenih preinaka iz srpnja 1910. godine. Taj nas nacrt ujedno upućuje i na približno vrijeme kada je građevina dovršena, odnosno kada

² U knjizi *Židovski Zagreb* (2011: 42) Knežević i Laslo spominju Tvornicu „Penkala“ kada govore o Edmundu Mosteru i uz fotografiju tvornice navode Otta Goldschneidera kao arhitekta, no ni u jednom drugom izvoru (uključujući i nacрте) ne spominje se njegovo ime. Prema podatku iz iste knjige (2011:179), Otto Goldschneider radio je u projektantskom studiju Hönigsberg & Deutsch, pa možemo pretpostaviti da je surađivao s arhitektima na tvornici, iako nije poznato u kojoj mjeri.

³ Edmund Moster (1873. – 1942.), poduzetnik, industrijalac i izumitelj. Sa Slavoljubom Penkalom razvio je proizvodnju mehaničkih olovaka, a kasnije gramofonskih ploča Edison Bell; Knežević, S.; Laslo, A., 2011: 42.

⁴ Treba naglasiti kako su sveukupni sačuvani tlocrti tvorničke zgrade malobrojni i slabo čitljivi, zbog čega nisu uvršteni u popis priloga u ovome radu. Informacije koje se iz njih mogu iščitati navedene su u povijesnom pregledu.

¹ Iz nacрта (Državni arhiv u Zagrebu, fond 1122, Zbirka građevinske dokumentacije, Branimirova ulica 43) su vidljivi slijedeći objekti: spremište ulja, suša, kupalište (1910.), spremište, staja, auto-garaža, blagovaonica, kuhinja, kotlovnica (1919.), zgrada za dobrobit radništva (1919.).

1 Regulatorni nacrt grada Zagreba, Osnova za ulicu od Baroševe ceste prema Sajmištu, Milan Lenuci, 1909. (HR DAZG – 1122, Zbirka građevinske dokumentacije, DP/Br. 31, Branimirova ulica 43)

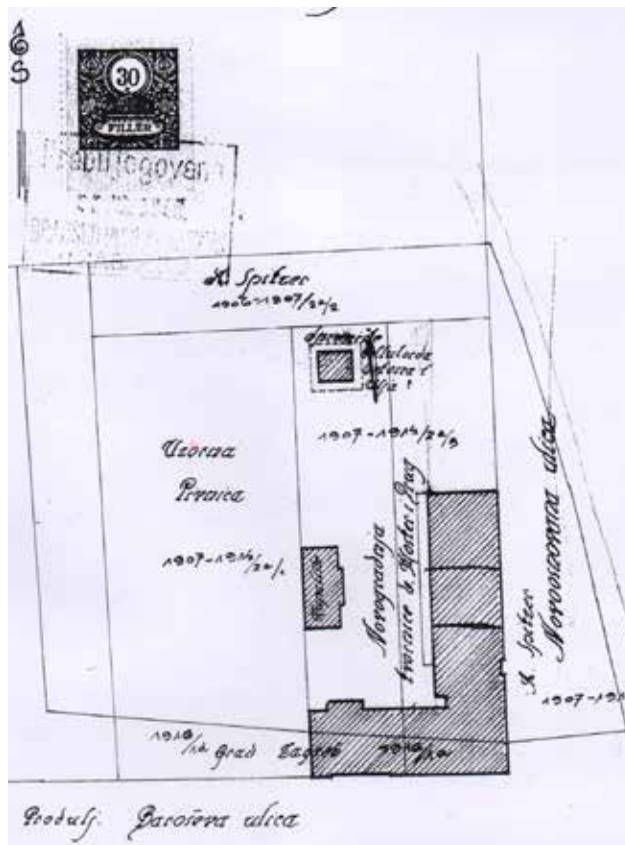
Regulatory layout of the City of Zagreb, basis for a street from Baroševa road towards the fairground /Sajmište/, Milan Lenuci, 1909 (HR DAZG – 1122 /State Archives in Zagreb/, Collection of construction documents, No. 31, Branimirova Street 43)

su se radovi privodili kraju. Uporabna dozvola Edmundu Mosteru izdana je 2. siječnja 1911. godine na temelju valjanih građevinskih dozvola.⁵ O samom izgledu tvornice u tome periodu nije pronađen dostupan fotografski materijal, no o izgledu glavnih pročelja doznajemo iz nacrtu pročelja koja su izradili arhitekti Hönigsberg i Deutsch.

1. 2. Rudolf Lubynski i novo oblikovanje tvornice „Penkala“ (1919. – 1930.)

Do većih promjena u izgledu tvorničke zgrade i pripadajućih objekata došlo je ponovno 1919. godine, otkada na tvornici „Penkala“ počinje raditi renomirani zagrebački arhitekt Rudolf Lubynski, koji je nekoliko godina ranije dovršio jedan od svojih najpoznatijih projekata, zgrada Sveučilišne biblioteke u Zagrebu. Glavnina radova na tvornici odvijala se između 1919. i 1922. godine, kada su izgrađene gospodarske i pomoćne zgrade, a sama tvornička zgrada promijenila izgled uličnih pročelja. U srpnju 1919. godine Lubynski je izradio nacрте za nadogradnju trećega kata i adaptaciju prizemlja glavne tvorničke zgrade, koji su bili odobreni koncem srpnja iste godine. Ulična pročelja tvornice tada su dobila izgled kakav se zadržao do danas (sl. 4, 5). Velik projekt predstavljala je i izgradnja zgrade za dobrobit radništva koja je smještena u dvorištu duž cijelog zapadnog ruba parcele i za koju su prvi nacrti izrađeni u lipnju i rujnu 1919. godine (sl. 6). Radilo se o velikoj izduženoj dvokatnici, koja je tijekom 1920. godine nadogradnjom postala trokatnica, položenoj duljom stranom u osi zapadnog

⁵ Državni arhiv u Zagrebu, fond 1122, Zbirka građevinske dokumentacije, Branimirova ulica 43, 31/367-518: osnova za ulicu od Baroševe ceste prema Sajmištu (1910.); nacrti za novogradnju tvornice „Penkala“ (1909. i 1910.); nacrt provedenih preinaka kod gradnje tvornice „Penkala“ (1910.); građevna (1910.) i uporabna dozvola (1911.) Edmundu Mosteru za tvornicu. (Dalje u tekstu: DAZ – 1122, zgd, Branimirova ulica 43 : popis dokumenata).

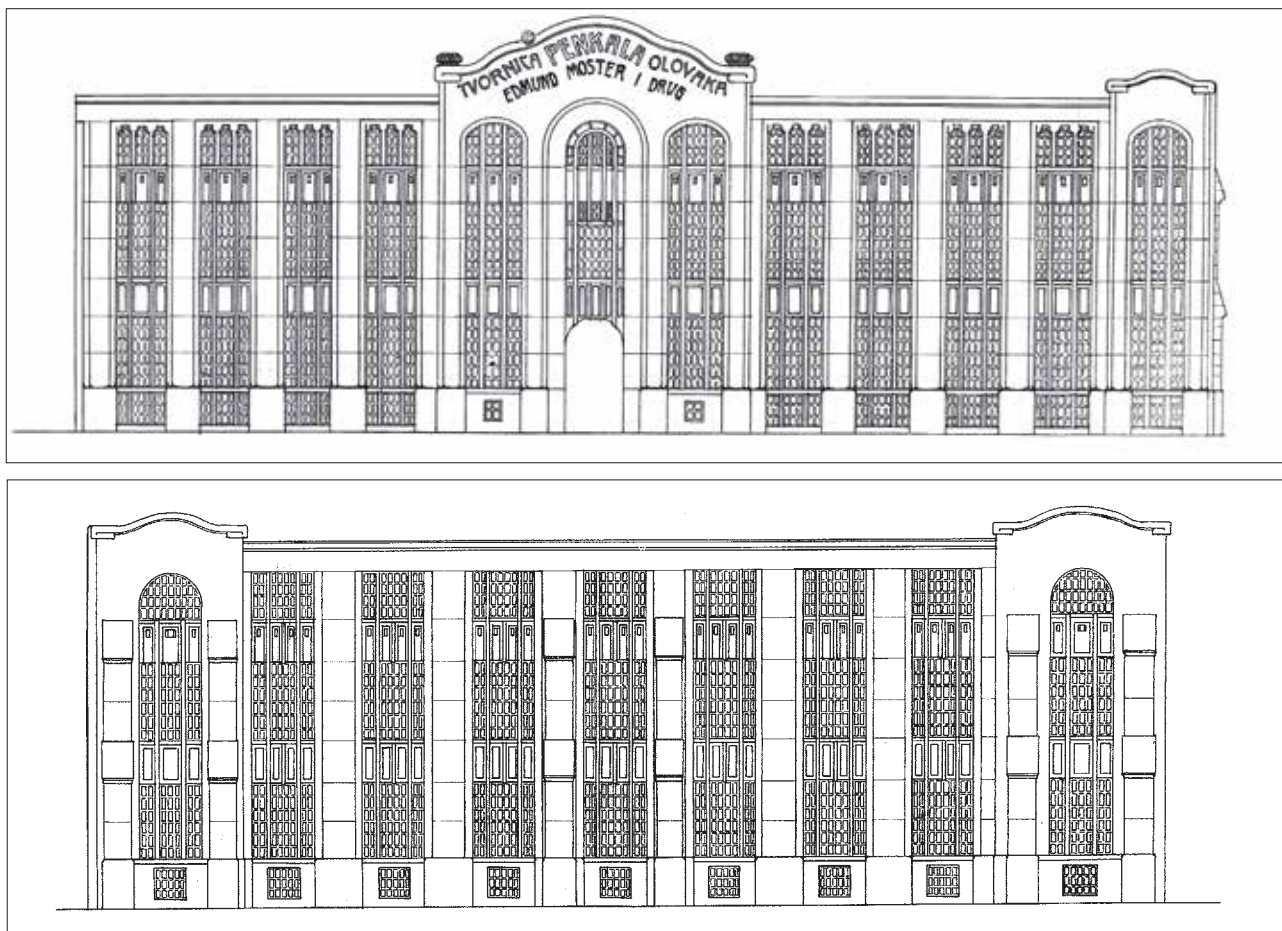

2 Situacija, Hönigsberg i Deutsch, 1910. (HR DAZG – 1122, Zbirka građevinske dokumentacije, DP/Br. 31, Branimirova ulica 43)

Site plan, Hönigsberg and Deutsch, 1910 (HR DAZG – 1122 /State Archives in Zagreb/, Collection of construction documents, No. 31, Branimirova Street 43)

oboda glavne tvorničke zgrade, s kojom je u dvorišnome dijelu bila i spojena. Ta je zgrada uključivala kuhinje, blagovaonice te odvojene garderobe za muškarce i žene. Važno je istaknuti da je iz nacrtu vidljivo da su prostorije za žene bile mnogo veće kvadrature, što je i razumljivo, zbog većeg udjela ženskih radnica zaposlenih u tvorničkom pogonu. Na nacrtu za spomenutu nadogradnju trećega kata uočavaju se i prostorije poput čitaonica, skladišta i soba za boravak. Izgled unutrašnjosti zgrade za dobrobit radništva, odnosno pojedinih prostorija, zabilježen je na fotografijama pohranjenim u zbirci Muzeja za umjetnost i obrt, koje datiraju iz perioda od 1922. do 1925. godine te predstavljaju svjedočanstvo o tadašnjem načinu života radnika i humanim uvjetima u kojima su radili. Uzmemo li u obzir postojanje vrtića za djecu, te kupaonica za radnike, veličinu prostorija za boravak i spavanje radnika, kao i dekorativni tretman zidova i opremljenost potrebnim namještajem, možemo zaključiti da se radnike nastojalo opskrbiti kvalitetnim i ugodnim prostorom (sl. 7, 8).⁶ Za sve nacрте i izgradnju

⁶ DAZ – 1122, zgd, Branimirova ulica 43: nacrt i dozvole za nadogradnju 3. kata i adaptaciju prizemlja tvorničke zgrade (1919.); nacrt i dozvole za zgradu za dobrobit radništva (1919.); nacrti i stambena dozvola za nadogradnju 3. kata na zgradi za dobrobit radništva (1920.); uporabna dozvola (1922.).

3 Nacrt pročelja s Branimirove i Erdödyjeve ulice, Höningsberg i Deutsch, 1910. (HR DAZG – 1122, Zbirka građevinske dokumentacije, DP/Br. 31, Branimirova ulica 43)

Drawing of facade from Branimirova and Erdödyjeva Street, Höningsberg and Deutsch, 1910 (HR DAZG – 1122 /State Archives in Zagreb/, Collection of construction documents, No.31, Branimirova Street 43)

bio je zaslužan Rudolf Lubynski, dok je tvornica i dalje bila u vlasništvu Edmunda Mostera i Druga te djelovala kao pogon za izradu pisaćeg pribora „Penkala“ (sl. 9, 10). Osim navedenih fotografija, u periodu nakon 1922. godine nemamo dokumentiranih i sačuvanih drugih podataka. Nove podatke o tvornici i njenom djelovanju nalazimo na nacrtima i dozvolama iz 1930. godine. Tada dolazi do brojnih promjena, prvenstveno u vlasništvu i funkcijama tvornice i pojedinih njenih dijelova.

1. 3. Novi industrijski pogoni i reorganizacija prostora (1930. – 1950.)

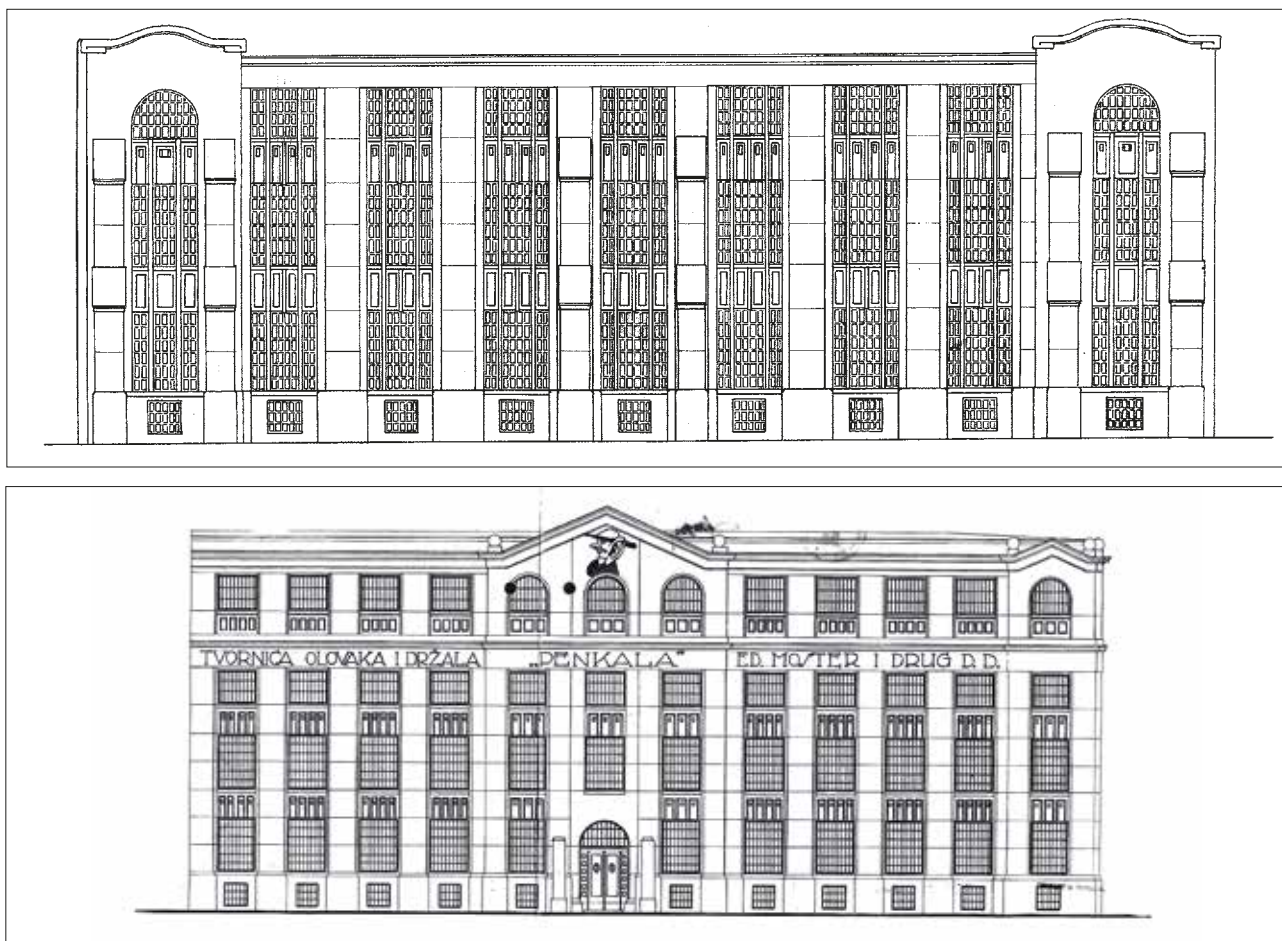
Razdoblje između 1930. i 1950. godine obilježeno je višekratnim promjenama vlasnika i namjena pojedinih dijelova tvornice. Pritom su arhitektonske preinake bile mnogo manjeg obima nego u prethodnom razdoblju, a odnosile su se pretežno na reorganizaciju prostorija unutar glavne tvorničke zgrade te nadogradnju manjih gospodarskih pripadajućih objekata. Prva prenamjena zahvatila je treći kat glavne tvorničke zgrade, gdje je tvrtka za kemijske predmete „Piretrin d. d.“ u srpnju 1930. godine dobila

građevnu i uporabnu dozvolu za uređenje tvornice kemijskih produkata.⁷ Nema detaljnijih podataka o tome je li i koliko dugo novi tvornički pogon funkcionirao, no već u lipnju 1931. godine vlasnik proizvodnje čarapa Hinko Goldstein dobio je građevinsku i potom uporabnu dozvolu za uređenje radionice za proizvodnju čarapa „Corona“, također na trećem katu tvorničke zgrade. Kao vlasnik zgrade na nacrtu je zabilježen Edison Bell Penkala Ltd.⁸, a Goldstein se vodio kao vlasnik radionice za proizvodnju čarapa.⁹ Osim u glavnoj tvorničkoj zgradi, novi su se pogoni otvarali i u dvoranišnoj zgradi za dobrobit radništva. Ivan Braunstein podnio je koncem ožujka 1931. godine molbu za uređenje tvornice (pletionice) čipaka na 2. katu, a sljedeće godine Ignjat Knaker dobio je dozvolu za uređenje i uporabu prostora u prizemlju dvorišne tvorničke zgrade za

⁷ DAZ – 1122, zgd, Branimirova ulica 43: molba za uređenje tvornice kemijskih produkata u 3. katu tvornice, građevna i uporabna dozvola, nacrt smještaja strojnog uređaja s tlocrtom 2. i 3. kata (1930. godine).

⁸ Još jedno poduzeće Edmunda Mostera; u: Knežević, S.; Laslo, A. (2011.), *Židovski Zagreb*, Židovska općina Zagreb, Zagreb, 42.

⁹ DAZ – 1122, zgd, Branimirova ulica 43: nacrti uređenja radionice za proizvodnju čarapa „Corona“, te građevna i uporabna dozvola (1931. godine).

4 Nacrt pročelja s Branimirove i Erdödyjeve ulice, Rudolf Lubynski, 1919. (HR DAZG – 1122, Zbirka građevinske dokumentacije, DP/Br. 31, Branimirova ulica 43)

Drawing of the facade from Branimirova and Erdödyjeva Street, Rudolf Lubynski, 1919 (HR DAZG – 1122 /State Archives in Zagreb/, Collection of construction documents, No.31, Branimirova Street 43)

svoju tvornicu tekstila.¹⁰ Detaljniji podaci o tome jesu li navedena preuređenja u sklopu zgrade za dobrobit radništva uključivala veće građevne preinake te jesu li prvi i treći kat i dalje funkcionirali kao prostori za radnike nisu poznati.

Za sljedećih deset godina ne postoji određena (dostupna) građevinska dokumentacija te je prema arhivskim podacima prva sljedeća zabilježena preinaka na tvorničkom sklopu bila tek 1943. godine. Radi se o novoj postrojbi mehaničke tkaonice u vlasništvu Josipa i Jaroslava Bureša (tvornica vrpca i čipaka „Vrpca“), koja je obuhvaćala podrum, prizemlje te prvi i drugi kat (bivše) zgrade za dobrobit radništva. I u glavnoj je tvorničkoj zgradi tada došlo do novih preinaka, ponovno na trećemu katu, gdje je Jelka Paradovski, vlasnica poduzeća „STEPAR – kemički proizvodi i mineralna ulja“, 1943. godine tražila odobrenje za uređenje i upotrebu skladišta i postrojenja za svoju trgovinu.¹¹

¹⁰ DAZ – 1122, zgd, Branimirova ulica 43: nacrti i dozvole za radionu i pletionu čipaka (1932. godine).

¹¹ DAZ – 1122, zgd, Branimirova ulica 43: nacrti i dozvole za nove postrojbe mehaničke tkaonice Bureš (1943. godine), nacrti i građevna dozvola za izgradnju prizemne radione (1944. godine), nacrti i dozvole za uređenje skladišta i postrojenja tvornice za trgovinu „Stepar“ (1943. godine), nacrti za pregradnju kotlovnice (1949. godine).

1.4. Tvornica „Nada Dimić“ (1950. – 2000.)

Različiti manji pogoni za tekstilnu industriju smjestili su se tijekom 1930-ih i 1940-ih godina u pojedine dijelove glavne tvorničke zgrade i njenih pripadajućih objekata, no od 1950-ih godina ona postaje tvornicom tekstila „Nada Dimić“ poduzeća Zagrebačke trikotaže i pozamanterije, te kao takva ostaje dijelom kolektivnog pamćenja i identiteta grada do danas – dugo nakon što je tvornica preimenovana i nakon što je prestala djelovati.

Prvi građevinski podatci o novoj tekstilnoj tvornici datiraju iz lipnja 1950. godine, kada su izrađeni nacrti za portirnicu tvornice u Erdödyjevoj ulici 16 b. Zemljište i nekretnina u to su vrijeme postali vlasništvom Općenarodne imovine, a poduzeće Zagrebačke trikotaže i pozamanterije bilo je investitor i organ upravljanja tvornicom.¹² Taj je objekt u Erdödyjevoj 16 b ubrzo dobio veću nadogradnju. U srpnju 1953. godine poduzeće je zatražilo i dobilo odobrenje

¹² U građevnoj dozvoli izdanoj 1950. godine za portirnicu poduzeće se zove „Nada Dimić“, a tvornica se na položajnom nacrtu portirnice naziva „Vrpca“. Ime arhitekta ili građevinskog poduzeća nije vidljivo na nacrtu. Prvi zabilježeni dokument na kojemu se i tvornica naziva „Nada Dimić“ bio je 1953. godine na građevnoj dozvoli i pripadajućim nacrtima za upravno-stambenu zgradu (DAZ 1122 – zgd, Erdödyjeva 16b).

5 Ugaoni pogled na zgradu tvornice, 1922. – 1925. (MUO, Zbirka starije fotografije, Tvornica „Penkala“)

Angular view of the factory building, 1922-1925 (Museum of Arts and Crafts, Collection of old photos, „Penkala“ Factory)

za izgradnju ulične četverokatne stambeno-upravne zgrade s dvorišnim petim katom, prema nacrtu inženjera Božidara Plehatija. Postojeće objekte dalo se srušiti i ustupilo se mjesto novogradnji, koja je bila podijeljena u dva dijela: prvi, koji se prislanja uz sam tvornički objekt i koji se koristio u tvorničke i radničke svrhe kako bi se poboljšale prilike u samoj tvornici¹³; te drugi objekt odmah do njega, koji je služio u prizemlju i prvome katu za upravni dio tvornice, a u gornjim katovima u stambene svrhe.¹⁴ Ta su dva dijela u prizemlju bila povezana natkrivenim prolazom koji je ujedno bio i novi glavni ulaz u tvornicu.¹⁵

Tvornica „Nada Dimić“ djelovala je kao pogon za tekstilnu industriju kontinuirano oko pedeset godina. Od lipnja 1993. godine društveno je poduzeće „Nada Dimić – zagrebačka trikotaža i pozamanterija“ postalo dioničko društvo „Endi-International“¹⁶ te se nastavilo baviti istim djelatnostima vezanim uz proizvodnju i trgovinu tekstilnih proizvoda. Pritom su stanovi u Erdödyjevoj ulici, nad kojima je prethodno društveno poduzeće imalo pravo raspolaganja, predani na upravljanje gradskom stambenom i komunalnom gospodarstvu. Tvornica „Endi-International“ djelovala je do svibnja 2000. godine, kada se pokreće stečajni postupak radi dugova koji su iznosili preko 12 milijuna kuna.¹⁷

1.5. Smjene investitora i propadanje građevine (od 2003. do danas)

Nakon zatvaranja stečajnog postupka 2003. godine, sklop „Nada Dimić“ mijenjao je niz privatnih vlasnika i investitora. Na žalost, njezina lokacijska vrijednost bila je

primarni i očito jedini razlog interesa investitora. Nitko od budućih vlasnika nije pokazao zanimanje za obnovu postojećih objekata, niti je ulagao sredstva ne bi li spriječio propadanje vrijedne industrijske arhitekture. Ubrzo nakon stečajnog postupka 2003. godine tvornicu kupuju odvjetnik Anto Nobilo i poduzetnik Mića Carić, te ju već 2005. godine prodaju tadašnjem splitskom gradonačelniku Željku Kerumu. U tome je periodu tvornički sklop „Nada Dimić“ doživio najveća oštećenja i devastacije zbog zanemarivanja konzervatorskih odredbi te nelegalnih građevinskih pothvata svog novog vlasnika. Naime, Kerum je planirao pretvoriti stari tvornički prostor u poslovni centar. Iako su postojale jasne upute konzervatora o dopuštenim preinakama, učinjen je niz nelegalnih građevinskih pothvata s isteklim, odnosno nepostojećim građevinskim dozvolama. To je kulminiralo 2007. godine kada se urušio velik dio zgrade prilikom raskopavanja zemlje radi gradnje garaže budućeg poslovnog centra. Radilo se o zapadnom kraku tvorničkog sklopa, čiji se središnji dio, površine oko petnaest puta sedam metara, zbog oštećenja temelja posve urušio. Inspekcija Ministarstva graditeljstva i prostornog uređenja zaključila je da je Kerum imao namjeru srušiti građevinu te mu je zabranila daljnji rad. Međutim, Kerum nije snosio veće sankcijske posljedice te je i dalje bio legalni vlasnik „Nade Dimić“. Nakon urušavanja građevine na objektu su izbila čak četiri požara, među kojima je posljednji, koji je buknuo 1. ožujka 2010. godine, ostavio najveće posljedice – izgorjelo je oko stotinu četvornih metara prostora na dvije etaže. Policijska istraga zaključila je da se radi o podmetnutom požaru, no počinitelji nisu pronađeni.¹⁸ Iz svega navedenog posve je jasno da je glavni interes investitora bila atraktivna lokacija u središtu grada, dok je sama građevina, bez obzira na njenu arhitektonsku, povijesnu i kulturnu vrijednost, predstavljala tek prepreku i smetnju. Kerum je potom krajem 2010. godine osnovao poduzeće Elpida d.o.o., koje je postalo nositeljem investicijskog projekta „Nada Dimić“ i u veljači 2011. godine prenio poslovne udjele Institutu IGH¹⁹ i Stipić Grupi²⁰, svakome po 50% udjela. Zajedničkim projektom novih vlasnika, bivše tvorničko postrojenje trebalo se prenamijeniti u stambeno-poslovni objekt, no realizacija je i dalje na čekanju zbog nedovoljnih financijskih sredstava

¹³ U prizemlju se nalazila garderoba, a na svakom su katu bile garderoba i blagovaonica.

¹⁴ Na dvorišnoj se strani nalazio i peti kat u kojemu su bile garsonijere i terasa.

¹⁵ DAZ – 1122, zgd, Erdödyjeva 16b: nacrti i građevinska dozvola za izgradnju stambeno-upravne četverokatnice tvornice „Nada Dimić“ (1953).

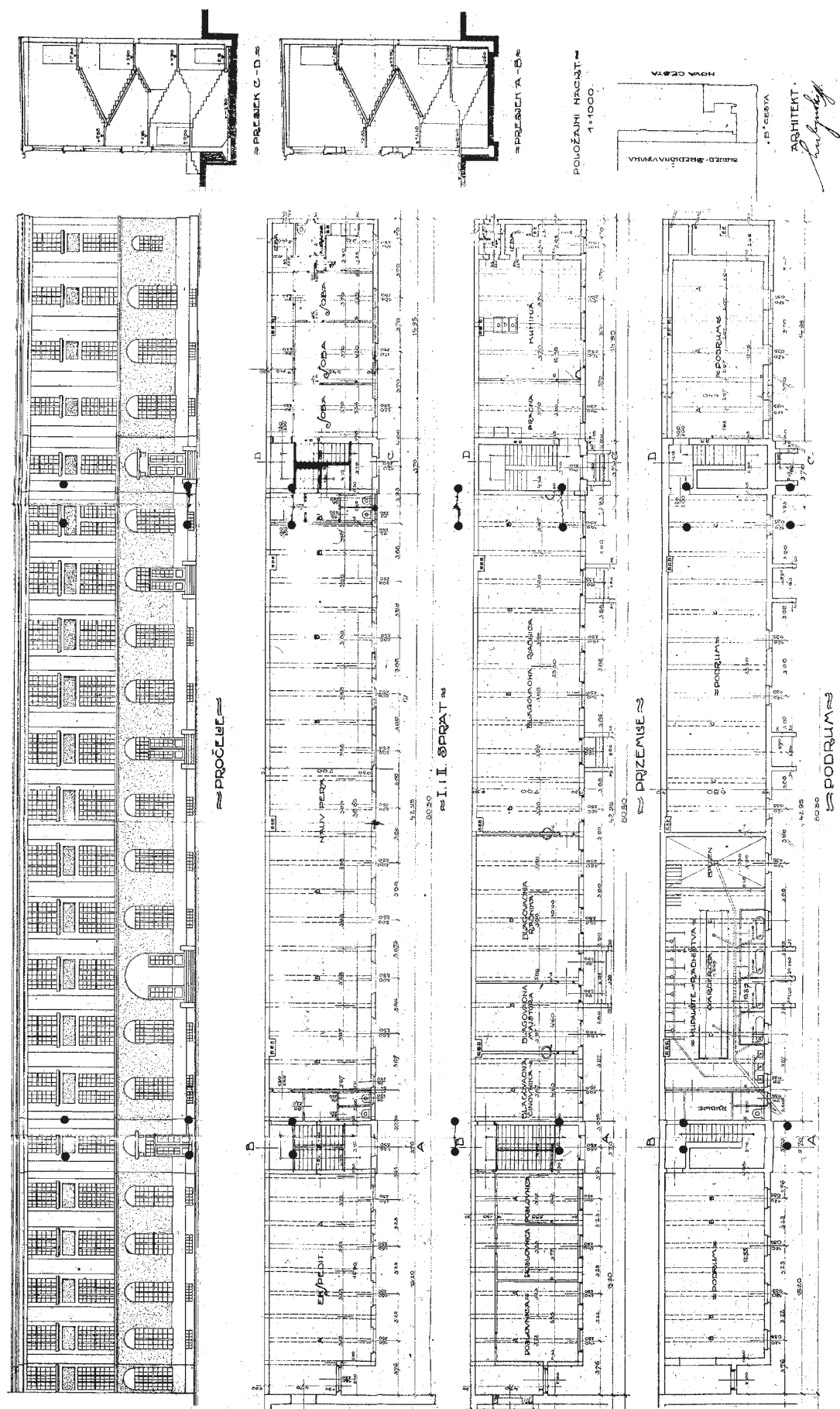
¹⁶ Po njemu se i tvornica tada službeno naziva Endi-International.

¹⁷ Izvješće Državnog ureda za reviziju o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije „Nade Dimić“ u Zagrebu, <http://www.revizija.hr/izvjesca/2007/revizije-pretvorbe-i-privatizacije/507-nada-dimic-zagreb.pdf>, (10. 5. 2014.)

¹⁸ Marjanić, S. (2011.): Art intervention in industrial cultural heritage or, how does socially useful art come about?, *Narodna umjetnost*, 48/1, 12-13, Zagreb, <http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/57619/Gorjela-tvornica-Nada-Dimic.html>; <http://www.tportal.hr/biznis/novaciulaganje/110782/Jure-Radic-preuzeo-projekt-Nade-Dimic-od-Keruma.html>, (10. 5. 2014.)

¹⁹ Institut IGH je tvrtka koja se bavi istraživanjem i razvojem u graditeljstvu. Sjedište joj se nalazi u Zagrebu, a s radom je započela 1949. godine kao građevinski laboratorij, <http://www.igh.hr/page.asp?pageID=1>, (10. 5. 2014.)

²⁰ Stipić Grupa je tvrtka koja se bavi graditeljstvom, opremanjem i uređenjem interijera te investiranjem u stanogradnju i promet nekretninama. Sjedište joj je u Lučkom kraju Zagreba, a s radom je počela 1994. godine kao obrt pod nazivom Graditeljstvo i trgovina Stipić. <http://www.stipic.hr/o-grupi.aspx> (10. 5. 2014.)

6 Tloct, presjek, situacija zgrade za dobrobit radništva, (HR DAZG – 1122, Zbirka građevinske dokumentacije, DP/Br. 31, Branimirova ulica 43)
Ground plan, cross-section, site plan of the building for the workers' welfare, (HR DAZG – 1122 /State Archives in Zagreb/, Collection of
construction documents, No. 31, Branimirova Street 43)

7 Dječji vrtić u zgradi za dobrobit radništva, 1922. – 1925. (MUO, Zbirka starije fotografije, Tvornica „Penkala“)

Kindergarten in the building for the workers' welfare, 1922-1925 (Museum of Arts and Crafts, Collection of old photos, „Penkala“ Factory)

10 Radnici u tvornici „Penkala“, 1922. – 1925. (MUO, Zbirka starije fotografije, Tvornica „Penkala“)

Male workers in the „Penkala“ Factory, 1922-1925 (Museum of Arts and Crafts, Collection of old photos, „Penkala“ Factory)

8 Prostorija u zgradi za dobrobit radništva, 1922. – 1925. (MUO, Zbirka starije fotografije, Tvornica „Penkala“)

Room in the building for the workers' welfare, 1922-1925 (Museum of Arts and Crafts, Collection of old photos, „Penkala“ Factory)

11 Reklamna povorka na glavnom zagrebačkom trgu, 1922. – 1925. (MUO, Zbirka starije fotografije, Tvornica „Penkala“)

Advertising parade at the Zagreb main square, 1922-1925 (Museum of Arts and Crafts, Collection of old photos, „Penkala“ Factory)

9 Radnice u tvornici „Penkala“, 1922. – 1925. (MUO, Zbirka starije fotografije, Tvornica „Penkala“)

Female workers in the „Penkala“ Factory, 1922-1925 (Museum of Arts and Crafts, Collection of old photos, „Penkala“ Factory)

i pokrenutog stečajnog postupka u Stipić Grupi te predstečajnog stanja u Institutu IGH.²¹

2. DRUŠTVENA VAŽNOST TVORNICE

U Zagrebu su početkom 20. stoljeća prvi veliki tvornički pogoni mahom bili u vlasništvu dioničkih društava. Takvih je poduzeća do 1910. godine bilo petnaestak, a broj radnika zaposlenih u industrijskim poduzećima narastao je na šest tisuća.²² Među veća poduzeća ubrajala se i tvornica „Penkala“, tada u vlasništvu Edmunda Mostera i Druga. U doba sve izraženije urbanizacije i povećanog broja stanovnika industrijski su pogoni poput „Penkale“ mnogo značili

²¹ <http://www.jutarnji.hr/institut-igh-u-dugu-od-1-7-milijardi-kuna--kobni-projekt-crnomerec-centar-/1108169/>; [http://www.poslovni.hr/hrvatska/stipic-grupi-umjesto-nagodbe-sad-prijeti-odlazak-u-stecaj-247467#\(10.5.2014.\)](http://www.poslovni.hr/hrvatska/stipic-grupi-umjesto-nagodbe-sad-prijeti-odlazak-u-stecaj-247467#(10.5.2014.))

²² Karaman, I. (1991.): *Industrijalizacija građanske Hrvatske*, ITP „Naprijed“, Zagreb, 273-279.

12 Ugaoni pogled na ulična pročelja tvorničke zgrade (foto: M. Pretković, 2014.)

Angular view of the factory building street facades (photo: M. Pretković, 2014)

u pogledu mogućnosti zaposlenja i otvaranja velikog broja radnih mjesta. Posebnost ovoga pogona bila je u tome što se radilo o prvoj tvornici u svijetu koja je serijski proizvodila mehaničke olovke prema patentu Slavoljuba Penkale. Njegov se proizvod reklamirao maštovitim kostimiranim performansima po gradskim ulicama i trgovima, što je nadasve kvalitetnom proizvodu pomoglo u stjecanju određenog statusa (sl. 11).

Nakon Drugog svjetskog rata tvornica je počela djelovati kao tekstilna tvornica „Nada Dimić“ i postala dijelom industrije koja je imala veliko značenje u središnjoj i sjeverozapadnoj Hrvatskoj.²³ „Nada Dimić“ svojedobno je zapošljavala oko 1700 radnika, među kojima su 95% bile žene.²⁴ No kao i mnoge tekstilne tvornice u Hrvatskoj, tijekom 1990-ih je privatizirana, potom je smanjivala broj radnika, padala u dugove i završila u stečaju, ostavivši velik broj radnika, mahom žena, bez posla i s neisplaćenim

plaćama.²⁵ Danas tvornicu možemo promatrati kao simbol aktualnih ekonomskih problema u državi, koji se kao takav koristi u različitim prigodama i na različitim poljima javne društvene sfere (kao simboličan punkt u povorkama za Dan žena ili Praznik rada). Vrlo simbolična bila je i umjetnička intervencija Sanje Iveković na zgradi tvornice „Nada Dimić“ iz lipnja 2000. godine pod nazivom „SOS Nada Dimić“. U trenutku kada je već pokrenut stečajni postupak, a mnogi zaposlenici, uglavnom žene, samo što nisu izgubili posao, Iveković je obnovila i upalila neonski natpis „Nada Dimić“ na glavnom pročelju tvornice. Uz to je tijekom lipnja organizirala besplatno pravno savjetovanje za radnice tvornice, kojim ukazuje i na alternativne modele ekonomskog sustava – temeljene na razmjeni, darivanju i recikliranju znanja, ideja, vještina i robe. Također, umjetnica je izradila i drvenu maketu tvornice, ne bi li ju barem na taj način sačuvala u kontekstu vrlo neizvjesne budućnosti građevine u rukama potencijalnih investitora.²⁶

²³ <http://zg-magazin.com.hr/samo-u-tekstilnoj-industriji-do-danas-izgubljeno-vise-od-100-000-radnih-mjesta/>, (10. 5. 2014.)

²⁴ <http://www.jutarnji.hr/tko-je-pucaao-u-nadu-dimic/271313/>, (10. 5. 2014.)

²⁵ <http://www.revizija.hr/izvjesca/2007/revizije-pretvorbe-i-privatizacije/507-nada-dimic-zagreb.pdf> (10.5.2014.)

²⁶ Ilić, N.; Kršić, D., (2002.): Political Practices of Art, *platforma SCCA*, No. 3: http://www.ljudmila.org/scca/platforma3/llic_krstic.htm (10. 5. 2014.)

13 Detalj glavnog pročelja tvorničke zgrade (foto: M. Pretković, 2014.)
Detail of the factory building main facade (photo: M. Pretković, 2014)

14 Detalj oštećenja prozora na pročelju u Erdödyjevoj ulici (foto: M. Pretković, 2013.)
Detail of damage to the window on the facade facing Erdödyeva Street (photo: M. Pretković, 2013)

3. ZAŠTITA ZAGREBAČKE INDUSTRIJSKE BAŠTINE

Svijest o povijesnom i kulturnom značaju industrijske baštine u Hrvatskoj počela se razvijati i intenzivirati tek tijekom 1990-ih godina. Tada se vrednovanje industrijske arhitekture nije sustavno provodilo, već je tek djelomice obuhvaćeno u okviru *Projekta popisa i procjene ratne štete na spomenicima kulture*. Pritom je naglasak pri zaštiti bio na područjima netom zahvaćenima ratom, zbog čega su brojna područja, koja su bila industrijski razvijenija i s većim brojem industrijskih objekata, ostala zanemarena i izostavljena iz programa zaštite. Brojni su industrijski sklopovi i objekti ostali zanemareni do danas, a temeljni je problem neujednačenost pristupa u obradi i vrjednovanju industrijske baštine, pri čemu treba naglasiti kako u Hrvatskoj vrjednovanje industrijske baštine nije nikada sustavno provedeno na nacionalnoj razini.²⁷

Uzme li se u obzir široka definicija industrijskog naslijeđa, *zgrade tehničkog naslijeđa čine samo srce identiteta grada Zagreba*.²⁸ Ipak, zaštita tog naslijeđa u Zagrebu je još u povojima. Posljednjih je godina prisutno povećanje broja zaštićenih industrijskih sklopova u Registru kulturnih

dobara RH pri Ministarstvu kulture RH. Prema podacima iz 2007. godine, u Registar je bilo upisano i zaštićeno ukupno pet industrijskih povijesnih cjelina i tvorničkih objekata grada Zagreba.²⁹ Do 2010. godine taj se broj povećao na sveukupno jedanaest objekata industrijske baštine, od čega šest industrijskih sklopova i pet pojedinačnih tvorničkih građevina. Osim objekata upisanih u Registar, pojedine su industrijske građevine s obilježjima povijesne graditeljske strukture zaštićene kao integralni dijelovi Povijesne urbane cjeline grada Zagreba, među kojima se našla i tvornica „Penkala“, odnosno „Nada Dimić“.³⁰ Uz povećanje broja zaštićenih objekata industrijske baštine, primjećuje se težnja za standardizacijom kriterija vrjednovanja i obradi podataka o industrijskoj baštini. Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu³¹ posljednjih se godina bavi izradom *elaborata valorizacije ili revalorizacije, te kategorizacije i zaštite zagrebačke industrijske arheologije*,³² pri čemu je izrađen inventar zaštićenih cjelina i objekata industrijske baštine te su osmišljene osnovne kategorije za valorizaciju:

27 Rogić, T. (2001.): Sustav kriterija zaštite i njen značaj, *Zbornik radova Prvog hrvatskog simpozija o industrijskom naslijeđu. Grad za 21. stoljeće*, 35-49, Karlovac.

28 Šepić, Lj. (2007.): Tehničko naslijeđe 19. i 20. stoljeća kao dio gradskog identiteta Zagreba, *Informatica museologica* 38 (1-2): 30, Zagreb.

29 Arčabić, G. (2007.): nav. dj.: 24.

30 Paladino, Z. (2012.): Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradom konzervatorskih elaborata Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 33/34-2009.-2010.: 147-148, 167, Zagreb.

31 Dalje u tekstu GZZSKP.

32 Paladino, Z. (2010.): nav. dj.: 147.

15 Dvorišni ulaz u zgradu (foto: M. Pretković, 2013.)
Courtyard entrance to the building (photo: M. Pretković, 2013)

17 Oštećenja u unutrašnjosti tvornice (foto: M. Pretković, 2013.)
Damages to the factory interior, (photo: M. Pretković, 2013)

16 Oštećenja u unutrašnjosti tvorničke zgrade (1. kat) (foto: M. Pretković, 2013.)
Damages to the factory building interior (1st floor), (photo: M. Pretković, 2013)

- a) arhitektonska, kulturno-povijesna i povijesno-umjetnička vrijednost
- b) značenje predmetne građevine ili sklopa unutar slike grada ili slike uličnog poteza
- c) očuvanost namjene

d) građevinsko stanje u pogledu konstrukcije, volumena, detalja, materijala i drugog.³³

Navedeni inventar pokriva dio zagrebačke industrijske baštine – dio koji je do sada bio valoriziran i obrađivan konzervatorskim elaboratima, pa su brojni objekti i dalje zapostavljeni. Pritom se ne pojašnjava zbog čega su neki objekti upisani u Registar, a drugi nisu, odnosno nisu posve jasni sami kriteriji vrjednovanja. Osim što nisu jasno determinirani kriteriji za valorizaciju, problem je što nije usustavljena niti određena metodologija za istraživanje industrijske baštine, pa je i samo prikupljanje dokumentacije koja prethodi valorizaciji vrlo raznorodno i otežava izradu potpunog inventara industrijske baštine.

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA: SADAŠNJE STANJE I PITANJE REVITALIZACIJE TVORNIČKE

Nakon kratkog osvrta na zagrebačku situaciju po pitanju zaštite industrijske baštine, možemo zaključiti da „Nada Dimić“ dijeli sudbinu mnogih drugih ugaslih industrijskih pogona u Zagrebu. Ona se nalazi unutar zone zaštite „B“ na području Povijesne urbane cjeline grada Zagreba, za koju je rješenjem Ministarstva kulture RH utvrđeno svojstvo kulturnog dobra i koja je upisana u Registar kulturnih dobara RH [Z – 1525 (NN 92/11)] te se na nju primjenjuje Zakon o

³³ Isto: 148.

18 Urušeni zidovi u 2. katu dvorišne zgrade tvornice (foto: M. Pretković, 2013.)

Collapsed walls on the 2nd floor of the courtyard factory building (photo: M. Pretković, 2013)

19 Urušeni strop u prostoriji 2. kata koja gleda na Erdödyjevu ulicu (foto: M. Pretković, 2013.)

Collapsed ceiling in the 2nd floor room overlooking *Erdödyeva* Street (photo: M. Pretković, 2013)

zaštiti i očuvanju kulturnih dobara.³⁴ Godine 2003. izdane su konzervatorske propozicije za obnovu i čuvanje tvornice postupkom izdavanja lokacijske dozvole tadašnjem vlasnikom dvojcu Nobile – Carić, radi predložene rekonstrukcije povijesne graditeljske strukture tvornice „Nada Dimić“. Ta je rekonstrukcija predviđala adaptaciju i prenamjenu ulične i dvorišne zgrade u poslovni sklop te izgradnju garaže. Propozicije je izradila arhitektica Ana Nišević, načelnica Odjela za istraživanje i planiranje GZZSKP-a. Tim je propozicijama uvjetovano da oblikovanje pročelja ulične i dvorišne zgrade treba uključiti obnovu elemenata pročelja, pri čemu se misli na ožbukane dijelove i karakterističnu drvenu stolariju, uz interpretaciju dekorativnih oblikovnih elemenata na parapetnim zonama uličnih pročelja, a sve treba biti sukladno arhivskoj dokumentaciji arhitekta Rudolfa Lubynskog iz 1919. godine. Također, uvjetovano je i projektiranje nadogradnje na dvorišnoj strani te oblikovno usklađivanje s postojećom građevinom po pitanju materijala i završne obrade.³⁵ U periodu od 2003. do 2005. godine, kada su vlasnici tvornice bili Anto Nobile i Mića Carić, nije došlo do planirane obnove i nakon toga ne postoje dostupni podaci o eventualnim dodatnim ili izmijenjenim konzervatorskim propozicijama. U razdoblju od 2005. do 2011. godine, kada je bila u vlasništvu Željka Keruma, „Nada Dimić“ doživjela je najveće devastacije, koje su već spomenute ranije u povijesnome pregledu. Kako su na žalost i aktualni vlasnici, tj. Institut IGH i Stipić grupa, u predstečajnom i stečajnom postupku, ništa nije učinjeno po pitanju obnove tvorničke zgrade, čak ni osnovna konsolidacija, što je rezultiralo fizičkim propadanjem građevine. Posljedice zanemarivanja

unutrašnjih prostora građevine pokazale su se i gorim no što se može naslutiti iz loše očuvanog uličnog pročelja zgrade (sl. 12, 13).

Ulična su pročelja u izrazito lošem stanju: mjestimično je otpala žbuka, glavina prozora je djelomično ili posve oštećena, a fasada je u prizemnoj etaži išarana grafitima (sl. 14). Okružimo li tvornicu, najviše dolazi do izražaja devastirana dvorišna zgrada (bivša zgrada za dobrobit radništva), čiji je središnji dio gotovo potpuno urušen te dijeli zgradu na dva dijela. Ostaci zgrade vidljivi su dijelom iz Branimirove ulice te s parkirališta i zapuštenog vanjskog dvorišta koji se nalaze uz nju (sl. 24, 25). Na dio zgrade koji je još fizički povezan s glavnom tvorničkom zgradom naslonjena je mala autopraonica, dok je drugi preostali dio zgrade potpuno obrastao žbunjem i drvećem. Ostale nekadašnje dvorišne zgrade danas ili više ne postoje ili su postale dio stambenog bloka u Erdödyjevoj ulici. Glavni ulaz nalazi se u Erdödyjevoj ulici, gdje je premješten još tijekom 1950-ih godina kada je počela djelovati tvornica „Nada Dimić“, a na tabli uz ulaz još uvijek stoji natpis i logo tvornice „Endi International“ iz 1990-ih godina. Ulaz čini natkriveni prolaz koji vodi do unutrašnjeg dvorišta i međusobno povezuje tvorničku zgradu sa stambenom u Erdödyjevoj 16 – radi se o nekadašnjoj upravno-stambenoj zgradi koja se koristila za potrebe tvornice. Dvorište je posve obraslo drvećem i žbunjem te uglavnom nije prohodno. U zgradu se ulazi kroz dvorišni ulaz (sl. 15). U unutrašnjosti građevine vidljiva su znatna oštećenja: razbijeni prozori, otpala žbuka, grafiti na zidovima te urušeni zidovi i stropovi. Pojedine su prostorije posve zatrpane starim raspadnutim namještajem, dok ih je većina prazna, no prepuna stakla s razbijenih prozora i razbijenih neonskih cijevi, kao i raznih dijelova raspadnutog građevinskog materijala (sl. 16, 17). Najveća oštećenja nalazimo u dijelom urušenoj nekadašnjoj zgradi za dobrobit

34 Podatke o zaštiti ustupila je Greta Bedenko, voditeljica Odjela za provođenje programa zaštite i uređenje nepokretnih kulturnih dobara pri GZZSKP, kojoj se ovim putem zahvaljujem.

35 Paladino, Z. (2010.): nav. dj.: 167, 170.

20 Tvornička hala u ugaonom dijelu zgrade na 3. katu (foto: M. Pretković, 2013.)

Factory hall in the angular part of the building on the 3rd floor (photo: M. Pretković, 2013)

22 Tvornička prostorija na 3. katu s pogledom na Branimirovu ulicu (foto: M. Pretković, 2013.)

Factory room on the 3rd floor overlooking *Branimirova* Street (photo: M. Pretković, 2013)

21 Pogled prema ugaonoj tvorničkoj hali s balkona na dvorišnoj strani zgrade (3. kat) (foto: M. Pretković, 2013.)

View towards the angular factory hall from a balcony of the building facing the courtyard (3rd floor), (photo: M. Pretković, 2013)

23 Tvornička hala u ugaonom dijelu zgrade na 2. katu (foto: M. Pretković, 2013.)

Factory hall in the angular part of the building on the 2nd floor (photo: M. Pretković, 2013)

radništva, ali i na trećemu katu glavne tvorničke zgrade gdje se na pojedinim dijelovima urušio strop (sl. 18, 19). Najbolje su očuvane velike tvorničke hale u ugaonom dijelu zgrade i manje hale u drugome kraku zgrade s pogledom na Branimirovu ulicu (sl. 20 – 23). Tlocrtna je dispozicija jednaka na sva tri kata, pa se i navedene hale protežu na isti način svim trima katovima. Veliki prozorski otvori u halama zaslužni su za obilan izvor dnevnog svjetla te pružaju pogled na dio grada južno od željezničke pruge, kao i na susjedni tvornički sklop *Gredelja*. S obzirom na dotrajalost građevine i atraktivan položaj lokacije jasan nam je interes investitora koji se odnosi prevenstveno na lokacijsku vrijednost objekta, dok zapostavlja baštinske vrijednosti same građevine i njene potencijale kao važnog kulturnog resursa.

Prema ideji trenutnih vlasnika, tvornica „Nada Dimić“ trebala se prenamijeniti u poslovno-stambeni prostor te bi se na tržištu pozicionirala kao atraktivna gradska lokacija s izrazitim prometnim i arhitektonskim atributima uvažavajući

pritom odredbe konzervatora i ostalih nadležnih ustanova. Dok bi se u prva dva kata smjestio prostor poslovne namjene, posljednji je kat prema tom planu trebao biti rezerviran za stanove prema konceptu „loft stanovanja“.³⁶ Osim toga poželjno je, bez obzira na vlasničku strukturu, da se cijeli kompleks tretira kao jedna cjelina, iako realizacija samog projekta ovisi isključivo o vlasničkim odnosima, kao i financijskom stanju Investitora. Prema idejnim rješenjima, projekt bi sadržavao cca 6500 m² neto komercijalnog prostora (stambeni i poslovni), te sa podzemnom garažom sa preko 50 parkirnih/garažnih mjesta.³⁷ Iste ideje o prenamjeni tvornice zadržale su se i danas, no kako su oba vlasnika u stečajnom ili predstečajnom procesu, realizacija te prenamjene nije izgledna. Sam odabir nove namjene klasičan je izbor mnogih investitora, jer nudi više ili manje sigurnu profitabilnu budućnost.

³⁶ <http://www.stipic.hr/o-grupi.aspx>, (10. 5. 2014.)

³⁷ <http://www.igh.hr/invproj.asp?plD=248> (10. 1. 2014.)

24 Pogled s vanjskog dvorišta na urušeni središnji dio dvorišne zgrade (bivša zgrada za dobrobit radništva) (foto: M. Pretković, 2015.)

View from the outer courtyard towards the demolished central part of the courtyard building (former building for the workers' welfare), (photo: M. Pretković, 2015)

Za stanje u kakvom se tvornica nalazi danas, bilo koja namjena koja poštuje konzervatorske propozicije predstavlja dobar izbor, ukoliko ju vlasnik ima namjeru obnoviti, uključiti u suvremeni život i pružati kontinuiranu brigu oko njenog održavanja. No mogućnosti prenamjene su brojne i dopuštaju mnogo kreativnije koncepte i sadržaje koji bi bili od javnog interesa te oživjeli industrijsku baštinu kroz aktivnu upotrebu njenih prostorija i istaknuli njen potencijal kao značajan kulturni resurs.

Osim što je stavljena pod zaštitu kao dio Povijesne urbane cjeline grada Zagreba, tvornica nije detaljnije valorizirana niti je aktivno uključena u određeni program zaštite. Također, treba istaknuti kako za tvornicu nije izvedena novija arhitektonska dokumentacija (ili ona nije dostupna), što dodatno govori u prilog zanemarivanju objekta. Tvornica „Nada Dimić“ predstavlja eklatantan primjer zanemarenog kulturnog dobra i nedovoljne osviještenosti o vrijednostima industrijske arhitekture Zagreba, koja je i danas ostala neizostavan segment njegova identiteta.

LITERATURA

- Arčabić, G. (2007.): Zagrebačka industrijska baština u registru kulturnih dobara Republike Hrvatske – pregled, stanje, potencijali, *Informatica museologica* 38 (1-2): 22-29, Zagreb.
- Ilić, N.; Kršić, D., (2002.): Political Practices of Art, *platforma SCCA*, No. 3: http://www.ljudmila.org/scca/platforma3/ilic_krstic.htm (10. 5. 2014.)

25 Detalj urušenog dijela (bivša zgrada za dobrobit radništva) (foto: M. Pretković, 2015.)

Detail of the demolished part of the courtyard building (former building for the workers' welfare), (photo: M. Pretković, 2015)

- Karaman, I. (1991.): *Industrijalizacija građanske Hrvatske*, ITP „Naprijed“, Zagreb.
- Knežević, S.; Laslo, A. (2011.): *Židovski Zagreb*, Židovska općina Zagreb, Zagreb.
- Marjanić, S. (2011.): Art intervention in industrial cultural heritage or, how does socially useful art come about?, *Narodna umjetnost*, 48/1, 29.–53, Zagreb.
- Paladino, Z. (2012.): Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradbom konzervatorskih elaborata Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 33/34-2009.-2010.: 147-172, Zagreb.
- Rogić, T. (2001.): Sustav kriterija zaštite i njen značaj, *Zbornik radova Prvog hrvatskog simpozija o industrijskom naslijeđu. Grad za 21. stoljeće*, 35-49, Karlovac.
- Šepić, Lj. (2001.): Industrijsko naslijeđe u hrvatskoj u kontekstu svjetskog industrijskog naslijeđa, *Zbornik radova Prvog hrvatskog simpozija o industrijskom naslijeđu. Grad za 21. stoljeće*: 21-32, Karlovac.

Šepić, Lj. (2007.): Tehničko nasljeđe 19. i 20. stoljeća kao dio gradskog identiteta Zagreba, *Informatica museologica* 38 (1-2): 30-33, Zagreb.

ARHIVSKA GRAĐA

Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka građevinske dokumentacije: DP/Br. 31, Branimirova ulica 43; DP/Br. 206, Erdodyjeva ulica 16b

Muzej za umjetnost i obrt, MUO, Zbirka starije fotografije: Tvornica „Penkala“ (1922. – 1925.)

WEB IZVORI

<http://www.revizija.hr/izvjesca/2007/revizije-pretvorbe-i-privatizacije/507-nada-dimic-zagreb.pdf> (10. 5. 2014.)

<http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/57619/Gorjela-tvornica-Nada-Dimic.html> (10. 5. 2014.)

<http://www.tportal.hr/biznis/novaciulaganje/110782/Jure-Radic-preuzeo-projekt-Nade-Dimic-od-Keruma.html>, (10. 5. 2014.)

<http://www.igh.hr/page.asp?pageID=1>, (20. 8. 2013.)

<http://www.stipic.hr/o-grupi.aspx> (20. 8. 2013.)

[http://www.jutarnji.hr/institut-igh-u-dugu-od-1-7-milijardi-kuna-kobni-projekt-crnomerec-centar-/1108169/;](http://www.jutarnji.hr/institut-igh-u-dugu-od-1-7-milijardi-kuna-kobni-projekt-crnomerec-centar-/1108169/)

<http://www.poslovni.hr/hrvatska/stipic-grupi-umjesto-nagodbbe-sad-prijeti-odlazak-u-stecaj-247467#> (10. 5. 2014.)

<http://zg-magazin.com.hr/samo-u-tekstilnoj-industriji-do-danas-izgubljeno-vise-od-100-000-radnih-mjesta/>, (10. 5. 2014.)

<http://www.jutarnji.hr/tko-je-pucaao-u-nadu-dimic/271313/>, (20. 8. 2013.)

<http://www.revizija.hr/izvjesca/2007/revizije-pretvorbe-i-privatizacije/507-nada-dimic-zagreb.pdf> (10. 5. 2014.)

<http://www.stipic.hr/o-grupi.aspx>, (10. 5. 2014.)

<http://www.igh.hr/invproj.asp?PID=248> (10. 1. 2014.)

Summary

THE „NADA DIMIĆ“ FACTORY IN ZAGREB – HISTORICAL OVERVIEW, PROTECTION ISSUES AND REVITALISATION OPPORTUNITIES

The „Nada Dimić“ Factory constitutes an important segment of Zagreb industrial heritage, bearing prominent architectural, historical, cultural and social values, nowadays however also representing yet another in a series of derelict and neglected spaces in the city centre. The initial appearance of the then factory of writing utensils „Penkala“ is a concept of the Hönigsberg and Deutsch design studio (1910), while Zagreb architect Rudolf Lubynski designed the upgrade of the third floor and the new design of street facades (1919), which was retained also during the conversion into the „Nada Dimić“ textile factory and to this day. Although being the work of great names of Croatian architecture, the structure is being neglected by its owners and competent institutions, thus deteriorating without being given a new purpose, as many other Zagreb industrial heritage facilities. On the one hand, there is the issue of inefficiency of competent city institutions failing to react timely to industrial heritage being

inadequately treated, while on the other hand there is a lack of clear regulations as to industrial heritage protection. A huge problem is also in the lack of public awareness as well as in various investors becoming owners of numerous factory facilities, which following privatisation and closedown, remain just investment projects relevant primarily for their location. The article brings data obtained by archive and field research of the history of the „Nada Dimić“ Factory and aims at showing the course of its construction, its current condition and also at considering it in the context of Zagreb industrial heritage protection. The available data provided for only a partial overview of the history of the „Nada Dimić“ Factory. Since the history of the factory has not been treated in detail in the literature, the present paper also aims to underline the relevance of this structure in the context of Zagreb industrial architecture and to stress the need for further interdisciplinary research.